Stjepan Špalj

CRIKVENICA 1890-IH – PRODOR UGARSKOG KAPITALA

Stjepan Špalj
Narodni muzej i galerija Novi Vinodolski
Trg Vinodolskog zakona 1
HR 51250 Novi Vinodolski
stjepan.spalj@gmail.com

UDK 930.85(497.5Crikvenica)"1890"
Izvorni znanstveni članak

Izgradnjom željezničkih pravaca 1867. i 1873. godine sjevernojadranska obala povezana je s centrima tadašnje Dvojne Monarhije, s Bečom i Budimpeštom. Pogodna klima i ljepota krajolika ubrzo su zamijećene na kontinentu te uskoro započinju prva ulaganja u novu privrednu granu – turizam. Prva ulaganja slijede u Opatiju koja postaje gradilištem austrijskog Društva Južnih željeznica od 1882. godine nadalje.

Velika ulaganja u Opatiju zamjećuju i lokalne vlasti i poduzetnici na ostatku sjevernog Jadrana, pa tako i u Crikvenici. Domaća inicijativa za podizanje kupališta u Crikvenici javlja se već na izmaku 1880-ih godina, a usporedno s njom započinje i propagandna djelatnost.

Crikvenička općina već se na samom početku tog procesa potpuno odredila prema turizmu kao budućoj glavnoj djelatnosti te je nastojala svim silama privući ulaganja. Taj pogled dijelile su i ostale razine vlasti, od kotarske i županijske do najviše – Zemaljske vlade. Crikvenica je tako u vrlo kratkom roku postala državni strateški projekt.

Već 1890. godine osniva se prvo ulagačko društvo „Dioničko družtvo za morsko kupalište i klimatsko lječilište u Crikvenici" koje nije bilo dugog vijeka. Nakon njegove skore propasti Zemaljska vlada pod banovanjem Dragutina Khuena-Hedervaryja preuzima kontrolu nad procesom izgradnje kupališta te vlastitim sredstvima kupuje građevinska zemljišta i ulaže u javnu infrastrukturu.

Ugarski kapital, koji se prethodno nije mogao uložiti u Opatiju zbog uspostavljenoga austrijskog monopola, idealne tržišne uvjete pronalazi u tek otkrivenoj Crikvenici. Tadašnja prougarska hrvatska državna po-

litika dodatno pogoduje i olakšava ulaz ugarskog kapitala. Investicija kapitala u buduće lječilište odvijala se po dvije linije: ulaganjem u kupališni projekt koji vodi Zemaljska vlada i privatnom inicijativom, tj. otkupom zemljišta od lokalnog stanovništva. Zemljišta koja su otkupljena od Zemaljske vlade, radi ubrzanja procesa izgradnje, po otkupnoj su cijeni prepuštana privatnim investitorima. Na takav se način u iznimno kratkom razdoblju, već do sredine 1890-ih godina, većina slobodnoga, priobalnog zemljišta zapadno i istočno od Crikvenice nalazila u rukama stranaca. Ugarski kapital i utjecaj koji je iz toga proizlazio dominirat će gospodarskim životom Crikvenice u narednim desetljećima. Iako se postupno pojačavao otpor domicilnog elementa, ekonomsko-kulturna borba tek će uslijediti u prvim desetljećima 20. stoljeća.

Ključne riječi: *Crikvenica, Zemaljska vlada, kupalište, turizam, 19. stoljeće*

Uvod

Ishodište razvoja, kojim je današnji grad Crikvenica dobio izgled, prostorni obuhvat i, najbitnije, osnovnu gospodarsku funkciju, možemo točno smjestiti u jednu vremensku točku. Taj je inicijalni period fascinantan jer se u svega jednom desetljeću dogodila transformacija mjesta iz težačko-ribarskog naselja u jednu od značajnijih turističkih rivijera Austro-Ugarske Monarhije. Suvremenici događaja taj su proces znali nazvati stvaranjem „nove Opatije" (Frischauf 1891: 8). Nešto će se kasnije Crikvenica, ovoga puta ironično, kolokvijalno nazivati i „mađarska Opatija", čime se jasno upućivalo na podrijetlo uloženog kapitala i njegov utjecaj. Prvi koji je upotrijebio izraz „nova Opatija" bio je ugledni profesor Johanes Frischauf, prirodoslovac i planinar. Još 1891. godine, prije početka ikakve izgradnje, tim je nazivom htio upozoriti na važnost i mogući budući razvojni pravac kojim bi Crikvenica, po uzoru na obližnju Opatiju, mogla krenuti. Time je naravno mislio na elitni, lječilišni turizam. Iako je naziv u tom trenutku bio donekle pretenciozan, on je sažeo ideju i okvirni koncept koji nastaje kod zainteresiranih grupacija u vezi s budućim razvojem mjesta. U zaista kratkom razdoblju, koje se može svesti na prvu polovicu 1890-ih godina, velika ulaganja i utjecaj privatnog kapitala iz tadašnje Monarhije, najvećim dijelom iz Ugarske, uistinu ostavljaju dojam pretvaranja Crikvenice u odmaralište za ugarsku elitu – „mađarsku Opatiju". Sprega i pogodovanje tadašnjega lokalnog i državnog vrha vanjskim, ugarskim, ulagačima dodatno su pridonijeli takvoj percepciji među nacionalno osviještenim Primorcima. Zamisao o stvaranju ljetovališta višeg sloja ugarskog društva u blizini Rijeke, jednog od glavnih ugarskih centara poslovanja (bez čijeg kapitala nagli razvoj grada uostalom ne bi bio ni moguć), činila se

privlačna i praktična.

Taj inicijalni period izgradnje mjesta i razvijanja nove ekonomske grane u postojećoj literaturi nije bio sasvim rasvijetljen, ponajviše zbog nekorištenja dostupne arhivske građe. Iščitavanjem dosad neobjavljene građe „Predsjedništva Kraljevske zemaljske vlade u Zagrebu“ taj proces postao nam je jasniji, a uloga pojedinih aktera razjašnjena.

Promišljanja

Razvoj lječilišnog turizma na prostoru današnje hrvatske obale može se pratiti još od 1870-ih godina kad grupacije sastavljene od liječnika i pacijenata u suradnji s poduzetnicima traže lokacije pogodne za zimski lječilišni turizam. Umjerena klima hrvatske obale pruža brojne potencijalne lokacije za ustanovljenje lječilišta. Bečki kapital već se neko vrijeme ulaže u austrijski dio hrvatske obale, u Veli Lošinj, Rab, ali ponajviše u Opatiju, koja uz Grado na talijanskoj obali postaje prototip urbanog lječilišta, nalikujući više elitnomu ladanjskom naselju negoli lječilištu.

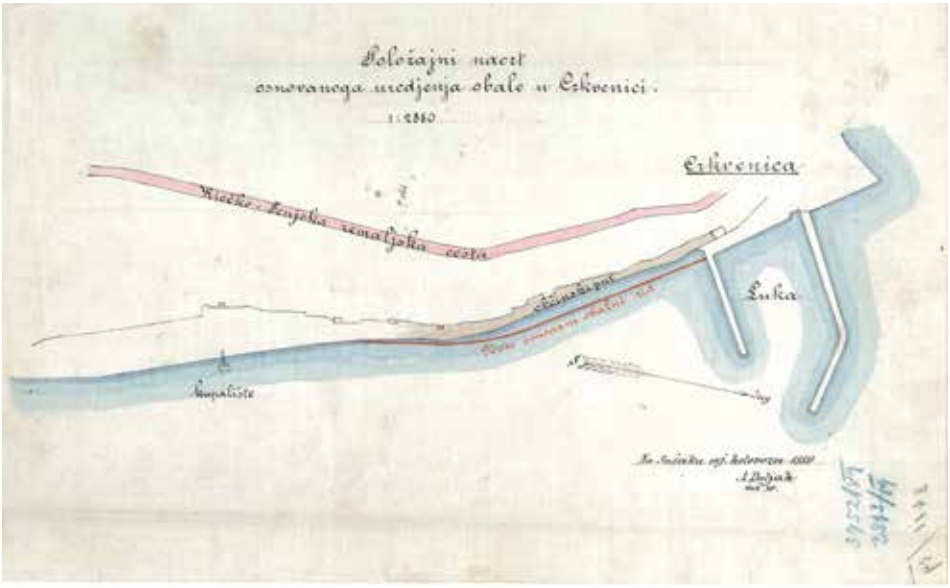
Blizina i nagli razvoj Opatije, tad uistinu bisera austrijske turističke rivijere, postaje najbliži i najbolji uzor grupacijama koje promišljaju o investiranju u buduću turističku Crikvenicu. Krajem 1880-ih, gotovo istovremeno, javlja se interes među različitim grupacijama koje zamjećuju izvanredan položaj Crikvenice i mogućnosti njezina razvoja u smjeru lječilišnog turizma. Izgradnjom netaknut prostor, povoljna klima, pješčane plaže te opća ljepota okoliša pružali su gotovo idealne uvjete za izgradnju kupališta i lječilišta. Blizina Rijeke, razvijena prometna infrastruktura u vidu željezničke pruge i pomorske luke u središtu mjesta samo su olakšali odluku da se krene u investiranje.

Prvu grupaciju, koja vidi mogućnost ulaganja u mjesto, čine ugledniji Crikveničani s boravištem u Zagrebu. Oni preko osobnih poznanstava u istome tom Zagrebu pokušavaju agitirati za ulaganje u mjesto. Grupa najvećim dijelom promidžbeno djeluje upućujući na geografske i klimatske prednosti mjesta i mogućnosti njegova razvoja (Krištafor 1888-1889: 18, 19). Njihovo djelovanje započelo je još 1887. godine, ali nije dovelo do znatnijeg ulaganja. Određen pomak događa se osnivanjem crikveničkog Društva za gradnju kupališta. Ono je prikupilo tek 60 forinti, kojima godinu dana kasnije podiže prvo kupalište sa šest kabina (Brozović 1938: 240). Te se godine otvara i pansion Bedenk, međutim, te dvije skromne investicije samo su nagovještaj budućeg smjera razvoja mjesta. Međutim, lokalna općinska i kotarska vlast potpuno su prihvatile mogućnost razvoja Crikvenice u smjeru lječilišta i morskog kupališta kao osnovni razvojni pravac. Njihova potpora i ustrajanje u provedbi projekta pokazat će se presudnim za ulaganje ugarskog kapitala u

mjesto, a samim time i smjer budućeg razvoja. Boravak spomenutog dr. Johanesa Frischaufa, istaknutog i priznatog promotora planinarenja i turizma u okolici Crikvenice, 1887. godine ispravno je prepoznat kao prilika za promidžbu mjesta. Tadašnji kotarski načelnik Valerij Žuvičić kontaktira s Frischaufom i predlaže stvaranje studije kojom bi se promovirale prednosti i pogodnosti mjesta (Hasper 1894: 11). Frischauf je pristao te ponovno posjećuje Crikvenicu 1890. godine nakon čega piše i izdaje knjižicu *Das klimatische Kurort und Seebad Crikvenica*, djelo koje se danas smatra prvim turističkim vodičem Crikvenice.

Vidljiva razvoja u pogledu investicija i izgradnje u razdoblju između 1888. i 1891. godine još nije bilo. Međutim, tad se javljaju prve konkretne inicijative na projektu buduće Crikvenice. Općinska vlast nastojala je što prije realizirati taj projekt, u čemu ubrzo dobiva potporu Zemaljske vlade u Zagrebu. Svaki je kapital bio dobrodošao neovisno o njegovu nacionalnom predznaku. Ulagači koji su zainteresirani za Crikvenicu već imaju iskustva u podizanju takva tipa destinacije. Tako, primjerice, predsjednik društva za poljepšanje Opatije, Emilio, vitez, de Mayerbach posjećuje Crikvenicu i izražava pozitivno mišljenje o podizanju budućega zimskog boravišta u mjestu (Ljubić 1964: 891). Kasnije će isti putovati u Beč i Budimpeštu s ciljem propagiranja ulaganja u crikveničku obalu (Matejčić 1982: 186).

Od 1889. godine možemo pratiti organiziranu promidžbenu djelatnost s ciljem pozicioniranja Crikvenice kao budućega značajnog lječilišta. Riječke novine *La Bilancia* prednjače u tome prateći s velikim zanimanjem situaciju u Crikvenici, ujedno promičući njezinu ljepotu i povoljan smještaj (Matejčić 1982: 185). Te godine bilježimo i dolazak prvih skupina turista – rekonvalescenata iz Hrvatske i Srbije. Tad se prvi put spominje i nadvojvoda Josip Habsburg u svjetlu potpore uspješnom podizanju lječilišta. On je iskoristio svoja privatna poznanstva kako bi skrenuo pozornost liječnika diljem Monarhije na Crikvenicu kao na značajno potencijalno lječilište (Hasper 1894: 13, 16). Izgledno je da su dotad neformalna promišljanja dobila prve konkretne obrise. Te se godine, također u *La Bilanciji*, objavljuje informacija o planiranju podizanja nekoliko hotela, parka i kupališta u Crikvenici, vjerojatno kako bi se privukli potencijalni ulagači (Matejčić 1982: 186). Ta tvrdnja nije bila bez pokrića jer te godine crikvenička općina i Zemaljska vlada čine prve infrastrukturne zahvate u prostoru. Tad je, barem okvirno, određen prostor izgradnje budućeg lječilišta, koje je trebalo podići zapadno od postojećeg mjesta. Već u srpnju te godine Zemaljska vlada osigurava 2000 forinti za izgradnju obalnog puta do prethodno izgrađenog kupališta na predjelu Vrutak (HR-HDA-78, kutija 387, ur. br. 647 Pr/1892). Sudeći prema tome, jasno je da je već tad određen prostor buduće izgradnje kompleksa, čime je stvoren osnovni preduvjet za daljnje ulaganje.

Slika 1. „Položajni nacrt osnovanoga uredjenja obale u Crkvenici“ iz kolovoza 1889. godine, odnosno osnova javnog puta za pristup budućemu lječilišnom kompleksu. Crikvenička općina preuzela je na sebe izgradnju obalnog puta, dok je Zemaljska vlada manjim dijelom financirala potreban materijal za izgradnju. (izvor: Državni arhiv u Rijeci, HR-DARi-46, kut. 160)

Iduće, 1890. godine u promidžbenu djelatnost uključuju se i visoki dužnosnici ugarske vlade. Tako, primjerice, pročelnik za sanitarna pitanja ugarskog Ministarstva unutarnjih poslova dr. Cornel Chyzer drži predavanja o povoljnostima Crikvenice kao kupališta, dok pročelnik balneološke sekcije spomenutog ministarstva dr. Cornel Preisz objavljuje slične rezultate u brojnim novinskim člancima i brošurama (Hasper 1894: 14). Dnevne novine poput *Voce del Popolo*, *Narodne novine*, *Agramer Zeitung*, *Branik* objavljuju te godine niz članaka o Crikvenici (Hasper 1894: 15).

Prva inicijativa

Te 1890. godine javljaju se i prvi pomaci u vezi s podizanjem lječilišta i morskog kupališta u Crikvenici. Najozbiljniju inicijativu pokazao je riječki pravnik Anton, odnosno Antonio Vio koji ustanovljuje dioničko društvo naziva „Dioničko družtvo za morsko kupalište i klimatsko lječilište u Crikvenici“. On tom prilikom u više navrata kontaktira s Hinkom Bačićem, tadašnjim načelnikom općine Sušak, te s poznatim riječkim poduzetnikom Josipom Gorupom kao i s Crikveničaninom Ivanom Skomeržom koji su obećali ulaganje u buduće dioničarsko društvo. Također, s već spomenutim predsjed-

nikom društva za poljepšanje Opatije Emiliom, vitezom, de Mayerbachom sastavlja osnovu statuta budućega dioničarskog društva. Prema statutu „Svrha ovom družtvu jest ustrojiti i voditi morsko kupalište i klimatsko lječilište u Crikvenici. U tu svrhu bit će zadaća ovom družtvu kupovati zemljišta za zgrade, perivoje i šetališta, zidati gostione i uzgredne zgrade voditi isto u vlastitoj spravi ili pod najam, napokon preuzimati ili poticati sve poduhvate koji mogu služiti poljepšanju mjesta ili udobnijem i ugodnijem boravištu gostova." (HR-HDA-78, kutija 387, ur. br. 2288 Pr/1891). Temeljni kapital, tj. glavnica društva trebala je iznositi 200.000 forinti s vrijednošću dionice od jedne forinte. Zbog nedostatka domaćeg kapitala prihvatio je suradnju dr. Viktora pl. Gjurkoveckog, inače zdravstvenog savjetnika, i g. Lyesa koji su mu obećali nabavu traženog kapitala. Nakon ulaska spomenutih u dioničarski sastav, Anton Vio podnosi zahtjev Pomorskom guberniju u Rijeci za koncesiju u upotrebi obale i žala za kupalište te radnje u crikveničkoj luci što je bilo i prihvaćeno (HR-HDA-78, kutija 387, ur. br. 2288 Pr/1891).

Spomenuti dr. Viktor Gjurovecki u svibnju 1890. godine boravi u Crikvenici. Iz članaka u Narodnim novinama doznajemo da je ondje boravio radi podizanja lječilišta te da je u tu svrhu već osnovan konzorcij (NN 2. 5. 1890: 4; 25. 8. 1890: 4). Prema pisanju novina planiranje radova bilo je u visokoj fazi, a spomenuti konzorcij 16. kolovoza dobiva koncesiju od Zemaljske vlade u svrhu podizanja klimatskog lječilišta i morskog kupališta. Također, u istom članku doznajemo za još jednog člana konzorcija, odnosno dioničara Maksa Wynera – financijskog agenta sa sjedištem u Londonu. Ponovno se pojavljuje već nezaobilazni nadvojvoda Josip Habsburg. Jedan od članova konzorcija, koji je pisao osvrt u Narodnim novinama, napominje „da je nad ovim poduzećem preuzeo protectorat Njegova carska i kraljevska Visost nadvojvoda Josip, koji je uz svaku moguću podporu poduzeću izrazio jošter i želju, da u Crikvenici za sebe i svoju prejasnu obitelj sagradi villu…" (NN 25. 8. 1890: 4).

Društvo ili konzorcij u travnju 1890. godine započinje s kupnjom određenih zemljišta u Crikvenici. U tu svrhu sklopljeni su i ugovori s prodavaocima, no u međuvremenu dolazi do problema zbog povlačenja dvojice istaknutih dioničara, Gjuroveckog i Lyesa. Razlog tomu ostaje nam nepoznat. Nakon njihova povlačenja društvo se rasformiralo, a započeti je otkup čestica u dogovoru sa zastupnicima društva u likvidaciji na sebe preuzeo Kraljevski zemaljski erar (HR-HDA-78, kutija 387, ur. br. 3292 Pr/1891).

Druga inicijativa

Unatoč likvidaciji prvoga dioničarskog društva projekt podizanja lječilišta nastavljen je. Ozbiljnost u realizaciji projekta vidljiva je i u izravnom uključivanju Zemaljske vlade s grofom Dragutinom Khuenom-Hedervaryjem na

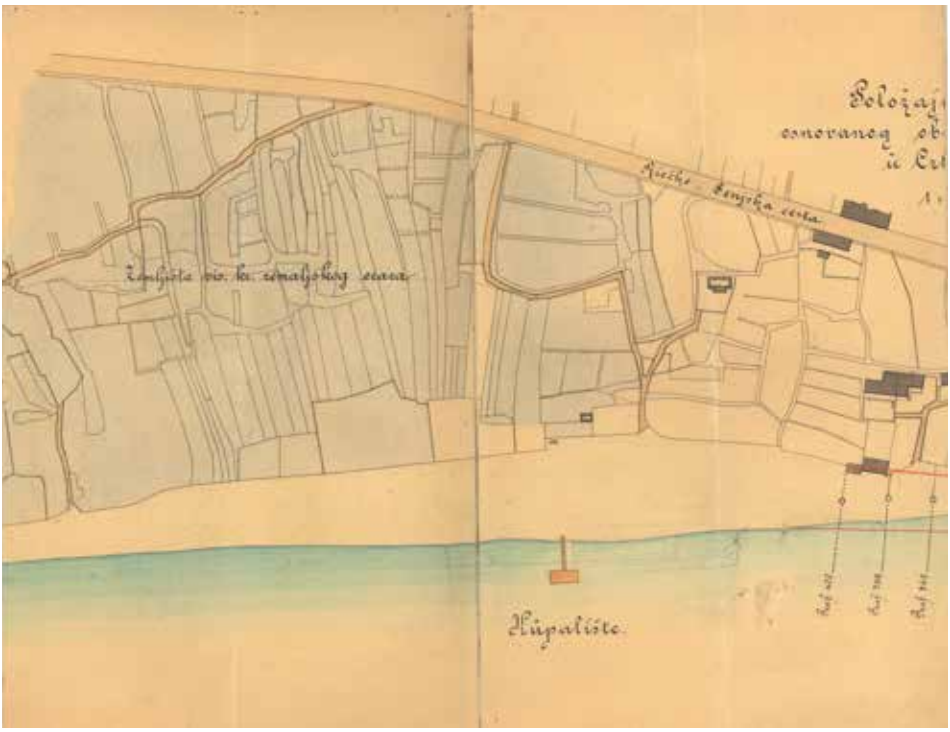
čelu. Projekt izgradnje lječilišta u Crikvenici postaje tako, modernim rječnikom, vladin projekt od strateškog značaja.

Tijekom 1890. i 1891. godine nastavlja se promidžbena djelatnost i kontaktiranje s potencijalnim ulagačima. Putovanja raznih uglednika diljem Monarhije, ponajviše pripadnika društvenog kruga oko nadvojvode Josipa, rezultirala su uspjehom. Polovicom 1891. godine formira se nova grupa ulagača te se krenulo u osnivanje konzorcija u kojem sudjeluje više budimpeštanskih tvrtki s ciljem podizanja modernoga klimatskog lječilišta i kupališta u Crikvenici (Hasper 1894: 17).

Ovdje je važno naglasiti ulogu već više puta spomenutog nadvojvode Josipa Habsburga te njegova važnost za ovu priču. Punim imenom Josef Karl Ludwig von Österreich, nadvojvoda Josip bio je jedna od najistaknutijih, ujedno i najmoćnijih osoba ugarskoga visokog društva. Iako je bio dio velike habsburške obitelji, višegeneracijska odvojenost od austrijskog dvora i suživot s ugarskim elitama stvorila je od te grane obitelji tzv. „ugarske Habsburge". Najvišu upravnu titulu Kraljevine Ugarske, onu ugarskih palatina ili zamjenika vladara Monarhije na prostoru Ugarske, spomenuta grana obitelji nosi još od 1796. godine te će je nositi sve do raspada Monarhije 1918. godine. Iako je titula tih 1890-ih bila isključivo formalne prirode, bez stvarnih ovlasti, veze, bogatstvo i ugled palatina bili su veliki. Rezidencija nadvojvode Josipa nalazila se u obližnjoj Rijeci, tako da je bio vrlo dobro upućen u lokalne prilike na području Hrvatskog primorja (Rapp, Rapp-Wimberger 2013: 59-60). Njegov ulazak u priču s lječilištem u Crikvenici stoga ne treba čuditi. Njegov osobni ugled, poznanstva i veze s vrhom vlasti, ugarskim plemstvom i poduzetnicima uvelike su ubrzali projekt lječilišta. Suradnjom ugarskih ulagača, prougarske vlade grofa Khuena-Hedervaryja te ugarskog palatina Josipa Habsburga projekt ubrzo dobiva i političku dimenziju.

Novostvoreni konzorcij nazvan je „Udruženje za podizanje klimatskog lječilišta". Prema dostupnoj dokumentaciji Zemaljska je vlada pomoću Zemaljskog erara, kojem je na čelu također bio ban Hedervary, nastavila s otkupljivanjem zemljišta zapadno od mjesta prema Crnome molu. Zemaljska vlada nije više bila samo uključena u projekt već je i izravno preuzela upravljanje nad njegovom realizacijom (HR-HDA-78, kutija 387, ur. br. 3292 Pr/1891).

Djelovanje udruženja tijekom te prve godine ostaje nejasno. Iz *La Bilancije* vidljiv je nastavak promidžbe, vjerojatno s ciljem privlačenja većeg broja dioničara. S tom je svrhom i priređena ceremonija službenog otvaranja radova na kupalištu. Poduži članak objavljen u *La Bilanciji* potanko opisuje predstavu koja se odvila u Crikvenici 2. srpnja 1891. godine. Tog je jutra iz Rijeke parobrodom Dalj u Crikvenicu stigla svita najviših ugarskih uglednika: ugarski palatin nadvojvoda Josip, grof i hrvatski ban Khuen Hedervary, ugarski ministar za Hrvatsku Emerik Josipović, veliki župan Modruško-riječke županije Đuro Stipetić, riječki guverner August Zichy te riječki grado-

Slika 2. „Položajni nacrt osnovnog obalnog puta u Crkvenici“ iz kolovoza 1892. godine. Na dijelu nacrta koji obuhvaća prostor zapadno od mjesta vidi se plavom bojom naznačen prostor budućega lječilišnog kompleksa koji je u tom trenutku otkupljen od strane Kraljevskoga zemaljskog erara. (izvor: Državni arhiv u Rijeci, HR-DARI-46, kutija 50)

načelnik Emerik Bačić [?][1]. Držani su uobičajeni govori o prijateljstvu dvaju „bratskih“ naroda. Uz hrvatsku zastavu podignuta je i ugarska te je položen kamen temeljac za gradnju kupališta. Izjavljeno je za tisak da je već kupljeno zemljište na potezu od zapada Crikvenice prema Svetoj Jeleni, što je u tom trenutku bila tek djelomična istina. Tom je prilikom i rečeno da će se graditi veliki hotel i brojne vile. Kao primjer uglednika koji će u neposrednoj budućnosti graditi vile navedena je „princeza nasljednica, udova nadvojvotkinja Stefanija“[2] koja je navodno planirala izgradnju jedne vile, a nadvojvoda Josip čak njih tri, jednu za sebe te dvije za dvorske dame (Matejčić 1982: 187). Najavljene su i goleme investicije u visini od milijun fiorina, tj. forinti, što je činjenično bilo nemoguće (Matejčić 1982: 187).

Ipak, najzanimljiviji dio članka čini objavljena struktura novoustrojenog društva:

1 Ovdje se sa sigurnošću radi o grešci. Rijeka u to vrijeme nije imala funkciju gradonačelnika, nego guvernera. Riječ je o Hinku Bačiću, načelniku općine Sušak.

2 Supruga preminulog prestolonasljednika Rudolfa, sina cara Franje Josipa I. (Matejčić 1982: 186).

protektor ustanove: nadvojvoda Josip (ugarski palatin)

počasni predsjednik: ban Khuen Hedervary (ban Trojedne kraljevine)

izvršni predsjednik: Curico de Levay (generalni direktor osiguravajućeg društva)

potpredsjednici: grof Teodor Batthany[3], (neimenovani) sin ugarskog ministra za Hrvatsku Emerika Josipovića.

Iz strukture društva vidljivo je kako su državne strukture preuzele upravljanje procesom.

Jaka promidžba i izravna uključenost vlasti u projekt rezultirale su određenim pomacima iako oni još nisu bili vidljivi na terenu. Ipak, u nastavku godine, točnije 15. listopada, nalazimo privatne ulagače Juliusa Maklaryja, A. J. Topitsa i Ernsta von Baranyja u osobnom posjedu građevinskog zemljišta tik do posjeda Zemaljskog erara. Iz dokumentacije kasnijeg datuma doznajemo da su istovremeno navedeni bili najveći dioničari „Udruženja za podizanje klimatskog lječilišta". Da bi stvar bila zamršenija, ta privatna vlasništva čuvana su skupa od provale s posjedima u vlasništvu Zemaljskog erara (HR-HDA-78, kutija 458, ur. br. 4358 Pr/1892). Kakvi su točno bili privatno-javni dogovori, nije nam poznato, jasno je jedino da je odnos bio daleko od transparentnog.

Zemaljska vlada nastavila je s kupovinom zemljišta na prostoru zapadno od izgrađenog dijela Crikvenice. Potkraj godine započinje s izradom prvih javnih infrastrukturnih zahvata. Zabilježen je tako dolazak inženjerskog pristava građevnog kotara Sušak na teren u Crikvenicu (HR-HDA-78, kutija 458, ur. br. 3810 Pr/1891). Iz kasnije izvedenih projekata jasno nam je da se radilo o pripremi cestovne osnove budućeg lječilišta.

Projekt izgradnje nastavljen je sljedeće godine. *La Bilancia* u veljači 1892. godine objavljuje da je ponovno pokrenut projekt izgradnje kupališta „koji je prethodno loše započeo i kojem je prijetila ne-realizacija". Nije nam jasno odnosi li se navod na propast projekta iz 1890. godine ili na recentni zastoj projekta. Navodi se da je već otkupljeno 25.000 klaftera ili četvornih hvati zemlje uz obalu od strane privatnih ulagača koji će na tom mjestu graditi vile, parkove i vrtove te najava otkupa daljnjih 40.000 klaftara od strane Gubernija (Matejčić 1982: 189). Građevna osnova novog lječilišta, kao ni statut o načinu izgradnje u ovom trenutku još nije postojao. Kako je zamišljeno zoniranje budućeg kompleksa i je li ono uopće postojalo, možemo samo nagađati. Sudeći prema navodima iz novina, privatno otkupljena zemlja bila je namijenjena podizanju privatnih objekata, dok je državna zemlja bila namijenjena izgradnji kompleksa lječilišta, tj. hotela s pratećim objektima, također s dodatkom vila.

Da je realizacija lječilišta krenula u ozbiljnom smjeru govori i ponovni dolazak nadvojvode Josipa Habsburga u Crikvenicu u ožujku te godine. Ovog

3 Član mađarske Nezavisne stranke, istaknuti pripadnik autonomaške politike u Rijeci.

puta „incognito“, bez prisutnosti medija, ali u pratnji župana Modruško-riječke županije Đure Stipetića (HR-HDA-78, kutija 458, ur. br. 867 Pr/ 1892). Kao dodatna potvrda ozbiljnosti provođenja projekta svjedoči nam i odluka Zemaljske vlade kojom se obvezala na svoj trošak izvesti vodovod za potrebe lječilišta (HR-HDA-78, kutija 458, ur. br. 1295 Pr/1892).

Krajem kolovoza suradnja se i službeno formalizirala. Zemaljska je vlada na zahtjev ravnatelja udruženja pl. Ernsta von Baraniyja dodijelila dozvolu u trajanju od jedne godine radi „predradnji u svrhu podignuća klimatskog liečilišta…“ (HR-HDA-78, kutija 458, ur. br. 3319 Pr/1892). Krajem kolovoza iz Budimpešte su stigli predstavnici udruženja: Julius Maklary, Adolf Topits, Ernst von Barany i Carl Stablenz na detaljne dogovore s izaslanicima Vlade, odnosno Modruško-riječke županije (HR-HDA-78, kutija 458, ur. br. 3372 Pr/1892, ur. br. 3530 Pr/1892, ur. br. 3892 Pr/1892). Iz dokumentacije je vidljivo da se rasprava o gradnji vodila na licu mjesta, tj. u Crikvenici. Teme planirane rasprave bile su „tlorisi zgrada, fasade zgrada, situacija zgrada, putova, cesta i perivoja, opis zgrada s troškovnikom“. Po završetku sastanka dogovoreno je da će društvo napraviti i dostaviti Vladi „osnovu za uređenje parka, cesta, putova, kuća, kao i osnove za Hotel i lječilište...“ (HR-HDA-78, kutija 458, ur. br. 3892 Pr/1892). Sljedeći njihov sastanak dogodio se u studenom kad je osnova, tj. nacrt predložen predstavnicima Zemaljske vlade, ali bez pratećih troškovnika, opisa zgrada i hodograma radova (HR-HDA-78, kutija 458, ur. br. 1784 Pr/1893). Tijekom čitave godine Zemaljska je vlada nastavila s otkupom zemljišta, što je zabilježeno u najmanje tri navrata.

Početkom 1893. godine udruženje ubrzava pripreme za izgradnju novih objekata. Enrico Wiener, član udruženja s nepoznatom funkcijom, dogovara s dvojicom arhitekata ugovor o izgradnji budućih objekata, a početak radova na zgradi hotela planirao se za kolovoz iste godine (Hasper 1894: 15). To je vidljivo i u dokumentaciji, tj. opisu i troškovniku radova, koju je udruženje poslalo 27. srpnja 1893. godine Zemaljskoj vladi (HR-HDA-78, kutija 458, ur. br. 2560 Pr/1893). Poslanu dokumentaciju u takvu obliku Zemaljska vlada ipak nije prihvatila. Konačni prijedlog udruženja priložen je u službenoj molbi za dodjelu koncesije iz listopada 1893. godine. U njoj udruženje moli građevnu dozvolu za podizanje „velikoga svratišta s gostionom, kavanom, prostorije za zabavu gostiju i 100 posebnih soba za 150 kreveta za okončanje gostijuh.“ (HR-HDA-78, kutija 458, Izvještaj Gjure Augustina od 28. 10. 1893.). Udruženje se pritom obvezalo da će šest tjedana nakon dobivanja dozvole početi s gradnjom, čije se dovršenje planiralo za osam mjeseci. U sklopu izgradnje hotela preuzeli su i obvezu uređenja perivoja površine 5000 četvornih hvati (HR-HDA-78, kutija 458, Izvještaj Gjure Augustina od 28. 10. 1893.). U posebnom dijelu izvješća Gjure Augustina, kraljevskoga građevnog savjetnika, doznajemo da se u sklopu kompleksa trebala izgraditi i staja, tj. konjušnica te dva kupališta u moru, kao i dvije prodavaonice uz morsku obalu.

Slika 3. Obalni predio lječilišnog kompleksa. Na prikazu je vidljiv izgrađen prostor hotela i kupališta. Sav neizgrađeni prostor istočno od hotela namijenjen je budućoj izgradnji vila u „cottage stilu". (izvor: Muzej Grada Crikvenice, Zbirka fotografija, Z-51, MGC 2238)

Nakon nekoliko izmjena i očitovanja, udruženje je u veljači 1894. godine konačno dostavilo završni građevni opis i troškovnik s nacrtima za lječilišni kompleks u Crikvenici (HR-HDA-78, kutija 458, ur. br. 3636 Pr/1894). Udruženje za podizanje klimatskog lječilišta, nakon konačnog podnošenja dozvole 4. veljače 1894. godine, mijenja ime u „Josef Holub und Konsorten, Baugeselschaft für den klimatischen Kurort und das Seebad Cirkvenica" (Krištafor 1988: 23). U podnesku, osim izmjene imena, doznajemo i imena novih dioničara. Osim već spomenutih Juliusa Maklaryja, Adolfa Topitsa, Ernsta von Baranyja i Carla Stablenza, udruženje ima još tri nova člana: Josipa Hoflera, Josipa Holuba te A. Mantza. Udruženje dobiva koncesiju 18. ožujka i među dokumentacijom predlaže Zemaljskoj vladi najnoviju varijantu plana izgradnje. Prema novom planu lječilište se sastojalo od kupališta, velikog hotela s restoranom, kavane i parka te dvanaest vila (Matejčić 1982: 193). Prethodnim dogovorom Zemaljska se vlada obvezala ustupiti traženi teren po prvotno otkupljenoj cijeni te izgradnju dviju pristupnih cesta i vodovoda na trošak Vlade (Matejčić 1982: 191).

Uloga Zemaljske vlade

Podrška koju su državne vlasti pružale privatnim investitorima dosad je više puta jasno istaknuta. Država, tj. Zemaljska vlada već se u ranoj, idejnoj fazi postavila istovremeno i kao medijator prema investitorima i kao upravitelj i regulator tijeka izgradnje. Crikvenica je zamišljena kao strateški državni i politički projekt. Kakve su bile ambicije, vidi se u jednom dopisu velikog župana Modruško-riječke županije Đure Stipetića koji spominje „brzo oživotvorenje svjetskog kupališta u Crikvenici" (HR-HDA-78, kutija 458, ur. br. 105 Pr/1891).

Nakon fijaska s prvom udrugom 1890. godine Zemaljska vlada preuzela je primat i započela s otkupljivanjem velikih dijelova zemljišta neovisno o budućem investitoru. Sve razine državne uprave bile su stavljene u službu njegove izvedbe. Kako je sama Vlada pripadala izvršnoj grani vlasti, ona nije mogla otkupljivati zemlju od posjednika, već je to činio Zemaljski erar. Ipak, službeno je i njemu na čelu bio ban Hedervary. Glede samog financiranja otkupa, vlada izravno iznalazi sredstva u svojem budžetu koja prosljeđuje Modruško-riječkoj županiji. Ona ih dalje u suradnji s Kraljevskim kotarskim sudom u Novom isplaćuje vlasnicima otkupljenog zemljišta. Upis zemljišta također je provodilo državno tijelo, odnosno Kraljevsko državno nadodvjetništvo.[4]

Koordiniranje gradnje, odnosno planiranje i izvođenje javnih infrastrukturnih projekata također su provodile državne institucije. Zemaljska vlada za koordiniranje radova zadužuje župana Modruško-riječke županije Stipetića, a za operativno planiranje i nadzor nad infrastrukturnim projektima zadužuje Kraljevsku kotarsku oblast na Sušaku.[5] Kako smo već istaknuli, privatni projekt lječilišnog kompleksa nije se mogao izvesti bez strogog nadzora državnih upravnih službi, tako da i njegovu izgradnju nadgledaju inženjeri Kraljevske kotarske oblasti na Sušaku.

Ono što promatraču odmah upada u oči jest uistinu golema količina građevinskog prostora koju Zemaljski erar odnosno privatni kupci uspijevaju otkupiti od prijašnjih posjednika. Prema sačuvanoj dokumentaciji vidljivo je da je otkup bio dobrovoljan te prisile ili izvlaštenja nije bilo. Država je provodila izvlaštenje ili „izvlastbu" samo za potrebe širenja ili izgradnje prometnica ili drugih javnih projekata. Izvlaštenje radi podizanja privatnih objekata nisu mogli provesti ni vlada ni privatnici. Otkup se prema svjedočanstvu suvremenika vršio „ispod cijene" (HR-HDA-78, kutija 458, ur. br. 4358 Pr/1892). Koliko nam je vidljivo iz vladinih troškovnika, cijena kvadrata zemljišta nije

4 Djelovanje i uključenost javnih službi rekonstruirao je autor članka prema sačuvanoj korespodenciji iz arhivskog fonda Zemaljska vlada. Predsjedništvo (HR-HDA-78), kutija 387, kutija 458. te arhivskog fonda Kotarski građevni uredi u Sušaku (HR-DARI-56), kutija 34.

5 Unatoč svom imenu Kraljevska kotarska oblast na Sušaku bila je isključivo građevna uprava.

bila ujednačena. Postojala su velika odstupanja u cijeni četvornog hvata, u rasponu od 0,9 do 3,9 forinti za četvorni hvat (HR-HDA-78, kutija 387, Iskaz kupljenih čestica od 6. 11. 1891. g.). Razlog tomu može biti namjena zemljišta, odnosno procjena vrijednosti prema tipu zemljišta, ali može biti i rezultat izravnog pogađanja s vlasnikom. Zemaljski erar otkupom je došao u posjed 14.000 hvati zemlje, što bi iznosilo oko 50.400 $m^{2.}$ Privatni investitori, već prije spomenuti članovi udruženja: Alois Topits, Gjula Maklary i Ferdinand Barany, neovisno o Zemaljskoj vladi, osobno su otkupili oko 11 jutara građevinskog zemljišta, približno 57.500 m2, na potezu od Crnog mola do općinske granice sa Sv. Jelenom, tj. Dramljem (Ljubić 1964: 898). Urbanizacije nije bila poštođena ni obala istočno od Crikvenice prema Selcu. Navedeni članovi udruženja još su 1891. godine kupili predio Krčica površine 4 jutra i 733 četvorna hvata, tj. oko 25.700 m2, dok je nadvojvoda Josip Habsburg 1892. godine kupio nekadašnji pavlinski samostan, tzv. Kaštel s gradilištima koja su se nastavljala istočno od posjeda nekadašnjega pavlinskog samostana (Ljubić 1964: 898).

Crikveničko priobalje, od granice s Dramljem pa do granice sa Selcem, bilo je tako već u najranijoj fazi turističke izgradnje u većem dijelu rasprodano i u rukama stranih, nedomicilnih subjekata.

Slika 4. Nekadašnji pavlinski samostan u Crikvenici. Nakon što ga je kupio nadvojvoda Josip Habsburg, prenamijenjen je u dječje lječilište, tzv. Ladislavovac nazvan prema preminulome nadvojvodinom sinu. (izvor: Muzej Grada Crikvenice, Zbirka razglednica, R-14)

Realizacija ideje

Radovi na podizanju kupališta i lječilišta započinju nakon konačnog dobivanja koncesije 18. ožujka 1894. godine. Ovog puta radovi su započeli bez slavlja i medijske popraćenosti. Povodom otvorenja kupališta u lipnju te godine glavni pokrovitelj kupališta nadvojvoda Josip šalje tek brzojav podrške s frazom „… obećavam svoju stalnu suradnju" (Matejčić 1982: 191). Istovremeno s gradnjom lječilišnog kompleksa odvijaju se radovi na izgradnji javne infrastrukture, tako da do sredine godine Crikvenica postaje golemo gradilište. Od javnih radova izvodi se obalni put prema hotelu (cesta sa šetalištem) i vodovod, primarno namijenjen opskrbi kupališta tekućom vodom. Na zemljištu „Građevinskog poduzeća Josip Holub" podizalo se drveno morsko kupalište, restaurant – paviljon te tri vile, dok je zgrada hotela poprimila osnovni oblik (Matejčić 1982: 192, 193). Zgrade od drvene konstrukcije brzo su podignute, tako da se kupalište otvorilo već 25. lipnja, a restaurant – paviljon svega mjesec dana kasnije. Unatoč radovima brojni posjetitelji iz obližnjih mjesta posjećuju kupalište (Matejčić 1982: 192, 193).

Gradnja hotelske zgrade nastavila se tijekom čitave 1894. godine. Tijekom podizanja lječilišnog kompleksa došlo je do određenih problema unutar poduzeća. Iako ne znamo prirodu problema, najznačajniji dioničar Josip Holub, po kome je poduzeće i nazvano, početkom 1895. godine povlači se iz dioničarske strukture. Preostali dioničari preimenovali su poduzeće u „Crikvenica Seebad und Klimatischer Kurort Aktion Gesselschaft" koje je 20. veljače preuzelo obveze prijašnjeg poduzeća (HR-HDA-78, kutija 458, ur. br. 3298 Pr/1895). Radovi su nastavljeni iako se u pozadini odvijala svojevrsna drama s obzirom na to da Zemaljska vlada nije priznavala slijednost koncesije novom poduzeću (HR-HDA-78, kutija 458, ur. br. 3298 Pr/1895, ur. br. 3299 Pr/1895). Naravno, javnosti te komplikacije nisu bile vidljive. Kako smo spomenuli, izgradnja hotela nastavila se te je on i službeno otvoren 20. lipnja 1895. godine, gotovo dva mjeseca nakon ugovorenog datuma. Neposredno prije otvorenja dioničari poduzeća posjetili su nadvojvodu Josipa s molbom da se hotel nazove po njemu. Prema pisanju *La Bilancije* nadvojvoda je to „velikodušno" prihvatio (Matejčić 1982: 194) te je hotel i službeno dobio ime Hotel nadvojvode Josipa. Time se odala počast tomu neformalnom pokrovitelju projekta, ali se i nedvojbeno istaknula važnost njegove uloge u čitavoj priči oko izgradnje lječilišta. Kompleks je izgradnjom uistinu bio impresivan te se sastojao od hotela, paviljona za glazbu, drvenog kupališta i jedne vile, postajući tako grad u gradu. Danas bi takav kompleks nazvali resortom. Vlasnici su za prijevoz gostiju od luke do kompleksa osigurali barke i dva omnibusa.[6] Ambicije su bile velike te je u planu bila i tramvajska linija dužine dva i pol

6 Zaprežna konjska kola s više sjedećih mjesta, preteča autobusa.

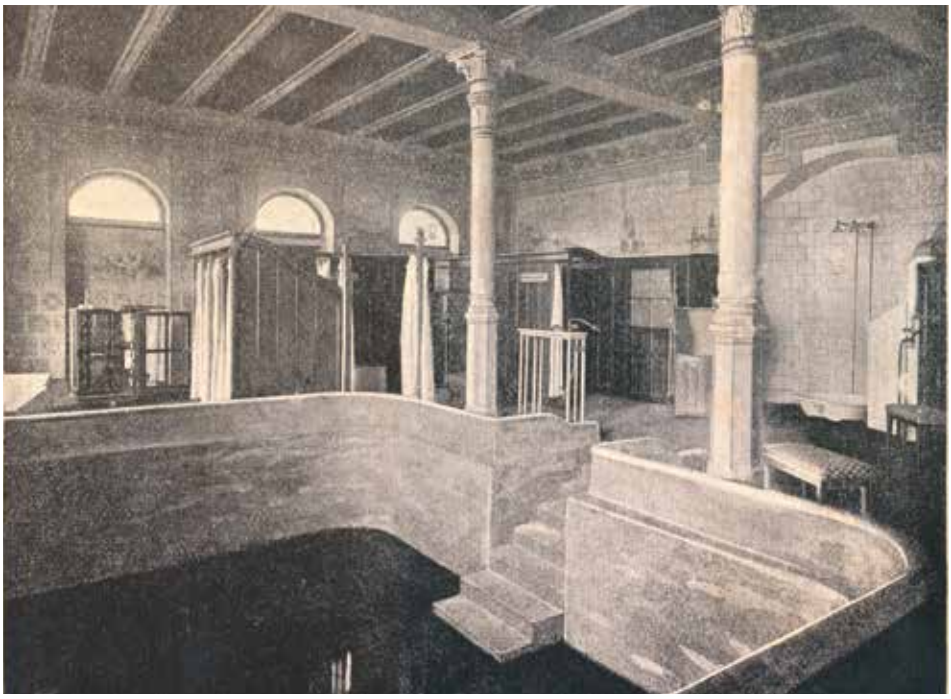
kilometra koja je trebala voditi od Crikvenice do šumske hladovine obližnje Vinodolske doline, gdje se planirala izgradnja zalogajnice i kavane (Hasper 1894: 19).

Propast poduzeća

Veći je dio plana izgradnje kupališta po završetku radova ispunjen. Hotel nadvojvode Josipa izgradnjom je bio najveći hotel na Jadranu. Sadržavao je sto udobnih, luksuznih soba sa svim, tad dostupnim, pogodnostima poput tekuće vode, električne struje i centralnog grijanja. Neposredni okoliš hotela nadopunjavao je impozantnost zgrade. Okruživao ga je veliki park s egzotičnim biljem i drvenim restaurant – paviljonom u kojem je u večernjim satima svirala „živa muzika". Veliko drveno kupalište sa stotinu kabina sagrađeno je usred pješčane plićine ispred parka. Između lječilišnog kompleksa i tadašnje Crikvenice niknule su prve vile u „cottage" stilu uronjene u zelenilo velikih okućnica. Zapadno od mjesta nastalo je novo gradsko tkivo, svojevrstan grad u gradu.

Slika 5. Jedna od luksuzno namještenih soba Hotela nadvojvode Josipa. Brošura „Therapia Palace Cirkvenica" (izvor: Muzej Grada Crikvenice, Zbirka dokumentarne građe, D-776)

Slika 6. Prostorija namijenjena za balneoterapijsko liječenje. Brošura „Therapia Palace Cirkvenica“ (izvor: Muzej Grada Crikvenice, Zbirka dokumentarne građe, D-776)

Slika 7. Hotel Therapia. Hotel je preimenovan 1897. godine nakon što je hotelsko poduzeće kupio nadvojvoda Josip Habsburg. (izvor: Muzej Grada Crikvenice, Zbirka razglednica, R-1081)

Izgradnja uistinu ambicioznog projekta kupališta, unatoč pomoći i pogodovanju Zemaljske vlade, bila je financijski iznimno skup pothvat koji će već u početku akumulirati velika potraživanja prema poduzeću. Tako se u ožujku 1897. godine, tek godinu i pol nakon završetka radova, u *La Bilanciji* spominje dugovanje poduzeća u iznosu od 150.000 forinti (Matejčić 1982: 194). Nadvojvoda Josip ponovno se pojavio u ulozi „protektora" kupališta te je poduzeću dodijelio kredit čime se samo privremeno odgodio problem (Matejčić 1982: 194). Dugovanja su bila tolika da je poduzeće ubrzo bilo i službeno u likvidaciji. Sredinom lipnja 1897. održano je konačno nadmetanje za kupovinu imovine poduzeća. Dotad su se iskristalizirale dvije ponude, ona Kreditne banke za Primorje i osobna ponuda nadvojvode Josipa. S ponudom od 250.000 nasuprot 100.000 forinti nadvojvoda je postao vlasnikom lječilišnog kompleksa (Matejčić 1982: 194). Poduzeće je i službeno prestalo s radom, a zamišljeni projekti poput dodatnih vila i pruge prema Vinodolu napušteni su. Nadvojvoda je ubrzo promijenio ime hotela u Hotel Therapia čime je simbolički završena prva faza izgradnje turističke Crikvenice (Matejčić 1982: 194).

Pitanje mađarizacije Crikvenice

Politička borba za nacionalno samoodređenje u Hrvatskoj, koja je trajala još od Hrvatsko-ugarske nagodbe, bila je vidljiva i prilikom izgradnje kupališta u Crikvenici. Nacionalno osviješteni suvremenici izgradnju kupališta i naglu ekspanziju mjesta promatrali su kroz prizmu šireg političkog plana s krajnjim ciljem mađarizacije Hrvatskog primorja, odnosno ekonomske, a time i političko-kulturne dominacije.

Otpor ugarskom ulaganju kapitala u Crikvenicu bio je prisutan kod dijela stanovništva gotovo od samog početka projekta. Nacionalni sastav društva, kao i neograničena pomoć prougarske Khuenove Zemaljske vlade pravilno je interpretirana kao izravno provođenje daljnjeg širenja ugarskog utjecaja na prostoru Hrvatskog primorja. Pomoć Zemaljske vlade pri podizanju kupališta prethodno smo detaljno opisali. Ona je jasno bila vidljiva u organiziranom otkupu zemljišta uz obalnu liniju i javnim infrastrukturnim radovima koje je provodila vlastitim sredstvima.

Spomenuti otpor širenju ugarskog utjecaja ispočetka je bio mjestimičan i neorganiziran. Ipak, on se javlja istovremeno s početkom izgradnje lječilišta 1891. godine. Spomenut ćemo najdojmljiviji događaj iz te rane faze koji se odvio prilikom postavljanja kamena temeljca za kupalište u srpnju 1891. godine. Prilikom podizanja ugarske zastave crikvenički župnik Antun Car uskliknuo je „Dolje s njom!" nakon čega je nastalo komešanje. Taj istup rezultirao je njegovim naknadnim uhićenjem. Važno je pritom napomenuti da je spomenuti tad bio u svojstvu člana gradskog odbora za doček delegacije

investitora. Na istom skupu u nemirima mu se pridružio gradski fizik dr. Josip Marković. On je također zbog sličnog skandiranja smijenjen s dužnosti (Matejčić 1982: 187).

Revolt protiv suradnje s Mađarima postupno se širio među pučanstvom, ali najvećim dijelom izvan same Crikvenice. Tako je građanstvo u susjednome Novom, kao antipod „mađarskom kupalištu" u Crikvenici, osnovalo svoje „Čisto hrvatsko kupalište Lišanj", što je nedvojbeno bila jasna politička poruka (Hasper 1894: 12).

Ni nakon završetka izgradnje kompleksa lječilišta u Crikvenici incidenti nisu prestajali. Razlozi sukoba proizlazili su iz korištenja državnih simbola i simbolike. Stalni problem u očima dijela javnosti predstavljali su ugarski nacionalni simboli, tj. zastava koju su vlasnici kupališta jasno isticali prilikom brojnih svečanosti. Problem je predstavljao i odabir glazbe. Jedina glazbena ponuda u hotelskom paviljonu sastojala se od mađarskoga „ciganskog orkestra" koji je izvodio samo mađarsku glazbu (Matejčić 1982: 192). Oko te problematike posebno su bili aktivni gradski zastupnici Stranke prava koji su zbog stalno izvješene mađarske zastave na kupalištu intervenirali čak i kod hrvatskog bana Khuena Hedervaryja, ali po svoj prilici bezuspješno (Matejčić 1982: 194).

Slika 8. Paviljon i restoran budućeg Hotela nadvojvode Josipa, mjesta nacionalnih i političkih prijepora, otvoreni u kupališnoj sezoni 1894. godine. (izvor: Muzej Grada Crikvenice, Zbirka razglednica, R-605)

Gradska uprava i pojedini ugledni Crikveničani pristajali su u inicijalnoj fazi uz službeni politički kurs. Učestalo u *La Bilanciji* nailazimo na imena tadašnjih javnih službenika uključenih u poslove podizanja kupališta: poput „načelnika Potočnjaka“[7], inženjera, tj. kraljevskoga kotarskog pristava Josipa Doljaka i ljekarnika Ivana Polića, što je razumljivo zbog funkcija koje su obnašali. Međutim, javljaju se i neke istaknute privatne osobe poput trgovca Petra Katnića i Ivana Skomerže starijeg, koji se spominju u kontekstu podupiranja projekta lječilišta (Brozović 1938: 239). Iako navedeni Ivan Skomerža stariji nije, barem koliko znamo, imao znatniju ulogu u projektu podizanja kupališta, zanimljiva je činjenica da je 1894. godine preimenovao svoj novootvoreni Hotel Skomerža u „Hotel nadvojvotkinja Klotilda“ prema supruzi nadvojvode Josipa (Hasper 1894: 31).

Ugarski kapital, točnije kapital njihovih industrijalaca i poduzetnika, prije Crikvenice pokušao se uložiti u inicijalne turističke projekte, prije svega u Opatiju i njezinu rivijeru. Zbog dominacije austrijskog kapitala, već uloženog u spomenutu destinaciju, to je ostao samo neuspješan pokušaj. Nova, neizgrađena destinacija, kakva je u tom trenutku bila Crikvenica, već je u ranoj fazi na sebe svratila pozornost mađarskih ulagača. Uostalom, u Crikvenici se mađarski industrijalci nisu morali nadmetati s već uloženim austrijskim kapitalom, a mogli su i računati s političkom podrškom prougarske hrvatske Zemaljske vlade. Političku podršku ugarski ulagači mogli su očekivati i od iznimno utjecajnog nadvojvode Josipa Habsburga koji je sveprisutan u Crikvenici još od prvih idejnih zamisli. Potporu su nadalje mogli očekivati i od siromašne crikveničke općine, odnosno njezine uprave koja je krajnje pragmatično nastupila prema mogućnostima ulaganja u mjesto. Svi spomenuti preduvjeti omogućili su neometan ulazak mađarskog kapitala u Crikvenicu. Odmoglo nije ni raspoloženje među samim Crikveničanima koji su smatrali da će strani kapital omogućiti gospodarski uzlet mjesta. Jedino se tako može protumačiti sveopća rasprodaja najvrednijeg priobalnog zemljišta za potrebu turističke izgradnje. Tadašnje općinstvo pokušalo je biti prisutno u regulaciji izgradnje i usmjeravanju razvoja grada. Tako je 1895. godine donesen „Građevni štatut za izgradnju predjela između Cirkvenice i S. Jelene i Cirkvenice i Selca“ prema uzoru na sličan statut općine Sušak za izgradnju na predjelu Pećina (HR-DARI-56, kutija 34., Građevni štatut za izgradnju predjela između Cirkvenice i S. Jelene i Cirkvenice i Selca). Statutom je izrijekom istaknuto kad se i kako može formirati građevinska čestica te uvjeti izgradnje objekta, njegova orijentacija i dopuštena namjena. Unatoč pojedinim od-

7 Nije jasno zašto se u *La Bilanciji* spominje navedeni “Potočnjak” kao načelnik. Načelnik općine Crikvenica u tom razdoblju bio je Boljfo Kostrenčić. Jedini pod tim prezimenom aktivni djelatnik u javnoj službi tad je bio Ladislav Potočnjak, bilježnik općine Novi, a od 1896. godine i njezin načelnik (Zoričić 2020: 468).

redbama i ovlastima, općina na širem planu nije imala znatnijeg utjecaja na razvoj prilika u mjestu. Zbog nedostatka financija za projektiranje i razvoj kupališta, općina se već na samim počecima praktički odrekla kontrole nad procesom izgradnje mjesta prepustivši ga stranim investitorima. Mađarski su ulagači, stoga, s razlogom smatrali Crikvenicu svojim gradilištem i nacionalnim projektom, čemu je pridonijelo i posjedovanje najvećeg i najvrednijeg dijela zemljišta. Ugarski kapital nastavio se slijevati u grad unatoč bankrotu poduzeća (*Crikvenica Seebad und Klimatischer Kurort Aktion Gesselschaft*) u vidu izgradnje privatnih objekata. To je dodatno smanjivalo utjecaj općinstva i povećavalo dominaciju ugarskoga privrednog elementa u mjestu. Do kraja 19. stoljeća bilo je jasno da je ugarsko gospodarsko ulaganje u Crikvenicu neizostavno bilo vezano s ugarskim političkim utjecajem. Unatoč nezavidnoj situaciji, dio lokalnog stanovništva nastojao je promijeniti ravnotežu snaga. Tako se 1898. godine osniva „Društvo za unaprijeđenje i poljepšanje Crikvenice i okolice" u sastavu Boljfo Kostrenčić, Ivan Polić, Ivan Skomerža mlađi i Milan Ključec. Statut društva donesen je iduće, 1899. godine. To je pokazalo odstupanje od dotadašnjega političkog kursa općine Crikvenica koji je slijedio državnu politiku i početak ekonomsko-političke borbe za povrat utjecaja u mjestu. U takvim će prilikama Crikvenica dočekati prvo desetljeće 20. stoljeća.[8]

Zaključak

Razvoj i rast Crikvenice izravno je vezan za (zakašnjeli) razvoj osnovne prometne infrastrukture. Najznačajniji projekt koji je omogućio povezanost bila je izgradnja luke 1874. godine. Njome je mjesto izravno povezano parobrodarskom linijom s Rijekom, kao i s ostatkom jadranskog priobalja. Zakašnjela lučka povezanost, koja se nadovezala na tek izgrađenu željezničku liniju Zagreb – Rijeka, omogućila je Crikvenici otvaranje novim gospodarskim mogućnostima.

Jedna od takvih prilika javlja se u novoj privrednoj grani – turizmu. Velika ulaganja spomenute „industrije" mogu se već tad pratiti na sjevernom Jadranu, primjerice, u Opatiji, koja od 1882. godine postaje gradilište austrijskog Društva Južnih željeznica, ili pak ulaganja na Malom Lošinju koja započinju 1885. godine.

Ta kretanja ubrzo zamjećuju ugledniji Crikveničani. Već od 1887. godine možemo pratiti prve inicijative za podizanje kupališta i lječilišta. Spomenuta promišljanja ubrzo prihvaća i crikveničko općinstvo te se do izmaka 1880-ih

8 Političko-ekonomsku borbu i okolnosti rasta Crikvenice donosi Ljubić 1964. U nastavku Ljubić (1965) opisuje sakupljanje domaćeg kapitala pod okriljem Hrvatske zemaljske banke i posljedični otkup hotela, odnosno imovine mađarskih državljana u Crikvenici tijekom i nakon Prvoga svjetskog rata.

godina službena gradska politika odredila prema turizmu kao budućoj osnovnoj gospodarskoj grani.

Prva privatna ulaganja 1887. godine nisu imala većeg utjecaja na gospodarski razvoj mjesta. Lokalne inicijative najčešće ne napreduju dalje od inicijalne ideje ili manjih ulaganja. Ipak, crikveničko općinstvo u suradnji s uglednim pojedincima poput dr. Johannesa Frischaufa te nadvojvode Josipa Habsburga aktivno radi na promociji Crikvenice kao budućega značajnog kupališta i lječilišta.

Prva ozbiljna inicijativa javlja se 1890. godine osnivanjem ulagačkog društva za izgradnju kupališta i lječilišta pod vodstvom riječkog pravnika Antona Vija. On je isprva pokušao prikupiti kapital među lokalnim financijerima što nije imalo uspjeha zbog sveopće neimaštine. Ubrzo se njegovoj inicijativi pridružuju stanoviti dr. Viktor pl. Gjurkovecky te stanoviti g. Lyes. Iako su se udruženju ubrzo pridružili još neki pojedinci, ono iste godine propada zbog povlačenja istih tih ulagača. Započeti otkup zemljišta na sebe preuzima hrvatska Zemaljska vlada, odnosno Kraljevski zemaljski erar pod banovanjem Dragutina Hedervaryja. Tim je činom Zemaljska vlada potpuno preuzela nadzor i upravljanje nad izgradnjom kupališta i lječilišta u Crikvenici. Projekt kupališta proglašen je državnim strateškim projektom te su sve razine uprave uključene u njegovu realizaciju. Tako je Zemaljska vlada zadužila župana Modruško-riječke županije Stipetića za koordinaciju radova, a Kraljevsku kotarsku oblast na Sušaku za operativno planiranje i nadzor nad infrastrukturnim projektima. Otkup zemljišta provodio je Zemaljski erar, dok je sredstva isplaćivala Vlada izravno iz svojeg budžeta prosljeđujući ih sve do Kraljevskoga kotarskog suda u Novom koji je sredstva isplaćivao nekadašnjim vlasnicima zemljišta. Također, Zemaljska vlada obvezala se samostalno izvesti osnovne infrastrukturne projekte poput obalne ceste i vodovoda.

Crikvenička općina također se obvezala pomoći pri izgradnji infrastrukture te je odredila budući prostorni zahvat lječilišta koje je trebalo zauzimati svu obalnu liniju zapadno i istočno od samog mjesta, sve do granica susjednih općina.

Zemljišta su, osim vlade, izravno otkupljivali i budući privatni ulagači. Do sredine 1890-ih godina tako je otkupljena većina priobalnog prostora zapadno i istočno od tadašnje Crikvenice isključivo dobrovoljnim pristankom vlasnika zemljišta.

Drugo ulagačko društvo formira se polovicom 1891. godine. Oformio se konzorcij sastavljen od više budimpeštanskih tvrtki i ulagača sa sudjelovanjem pripadnika državne vlasti čiji su predstavnici sjedili u potpredsjedništvu novog društva. Ipak, glavni ulagači dobrim su dijelom već osobno sudjelovali u otkupu velikih dijelova zemljišta poput Juliusa Maklaryja, A. J. Topitsa i Ernesta von Baranyja.

Tijekom 1892. godine nastaju prvi obrisi budućeg lječilišta, odnosno lje-

čilišnog kompleksa sastavljenog od parka, cesta, putova, privatnih kuća, tj. vila te centralnog zdanja „Palace – hotela" s kupalištem. Osnova i izgled kompleksa dorađivali su se s vremenom, a konačni završni građevni opis i troškovnik s nacrtima dostavljen je Zemaljskoj vladi u veljači 1894. godine. Radovi su ubrzo započeli te su dovršeni, uz određene krize i kašnjenja, u lipnju 1895. godine. Dovršeni kompleks sastojao se od hotela s lječilištem, paviljona za glazbu, drvenog kupališta te jedne vile. Kompleks je bio uistinu znatne veličine te je zauzimao gotovo trećinu površine od sveukupno 185.000 m^2 otkupljenog zemljišta na prostoru Crikvenice.

Taj iznimno skup pothvat akumulirao je velika potraživanja koja se u kratkoročnom razdoblju nisu mogla vratiti. Tako je u ožujku 1897. godine dug poduzeća iznosio 150.000 forinti. Nakon javne dražbe u lipnju iste godine lječilište je kupio nadvojvoda Josip Habsburg, mecena pothvata podizanja lječilišta još od njegovih inicijalnih dana.

Lokalna zajednica kratkoročno nije imala veće koristi od projekta, štoviše, razvoj mjesta gotovo je potpuno prepušten privatnom, najvećim dijelom mađarskom kapitalu. Tomu je pogodovala i tadašnja prougarska Zemaljska vlada pod banovanjem grofa Hedervaryja.

Istiskanje općinske uprave i općenito domicilnog elementa iz planiranja razvoja mjesta postupno je aktiviralo inače pasivne lokalne snage. Dodatni doprinos aktiviranju pojedinaca pružao je i stalno prisutni protumađarski sentiment koji je dolazio do izražaja tijekom svih faza realizacije projekta.

Crikvenička općina tako je 1895. godine donijela „Građevni štatut za izgradnju predjela između Cirkvenice i S. Jelene i Cirkvenice i Selca", uvodeći red u urbanističko planiranje prostora. Daljnji iskorak dogodio se 1898. godine kad je osnovano „Društvo za unapređenje i poljepšanje Crikvenice i okolice". Statutom društva iz 1899. godine u rad odbora ušli su i predstavnici općinske uprave. To je označilo izravan prelazak crikveničke javne uprave u političku opoziciju Zemaljskoj vladi koja je bila najzaslužnija za provođenje projekta izgradnje lječilišta. Političko-ekonomska borba za nadzor nad razvojem mjesta obilježit će naredna dva desetljeća te će potpuno završiti tek nakon kraja Prvoga svjetskog rata.

Literatura

BROZOVIĆ, Brozo. 1938. *Vinodolska knežija i morska kupališta*. Tisak zaklade tiskare Narodnih novina. Zagreb.

FRISCHAUF, Johannes, 1891. *Klimatisches Curort Seebad Cirkvenica*. Verlag Leuschner & Lubensky. Graz.

HASPER, Franz. 1894. *Cirkvenica Seebad und klimatisches Kurort*. Isidor Wiener. Budapest.

KRIŠTAFOR, Vladimir. 1988. *Turistička Crikvenica 1888-1988*. Crikvenica Turističko društvo. Crikvenica.

LJUBIĆ, Josip. 1964. U borbi za nacionalni turizam. *Riječka revija* 11: 891–898.

LJUBIĆ, Josip. 1965. U borbi za nacionalni turizam. *Riječka revija* 12

MATEJČIĆ, Radmila. 1982. *Podaci o razvoju Crikvenice u klimatsko i lječilišno kupališno mjesto, zabilježeni u riječkom tisku*. Ars aesculapii. Izdavački centar Rijeka. Rijeka.

RAPP, Christian; RAPP-WIMBERGER, Nadia. 2013. *Österreichische Riviera - Wien entdeckt das Meer*. Der Czernin Verlag. Wien.

ZORIČIĆ, Krsto. 2020. *Grad Novi Vinodolski*. Naklada Kvarner. Novi Vinodolski.

Izvori

Hrvatski državni arhiv, Zagreb (u tekstu: HR-HDA). Zemaljska vlada. Predsjedništvo (HR-HDA-78), kutija 387, kutija 458.

Državni arhiv u Rijeci, Rijeka (u tekstu: HR-DARI). Kotarski građevni uredi u Sušaku (HR-DARI-56), kutija 34.

Državni arhiv u Rijeci, Rijeka (u tekstu: HR-DARI). Pomorska oblast za Rijeku i ugarsko-hrvatsko primorje (HR-DARI-46), kutija 50.

Novine

Narodne novine, Zagreb (u tekstu: NN). 1890.

Mrežni izvori

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb. http://enciklopedija.hr (pristupljeno 20. 11. 2025.)

Stjepan Špalj

Crikvenica in the 1890s – the influx of Hungarian capital

Summary

After the construction of rail lines in 1867 and 1873, the northern Adriatic seaboard was linked to Vienna and Budapest, the hubs of that period's Dual Monarchy. The agreeable climate and beautiful landscape were soon noted on the continent, leading to investment in a new economic branch: tourism. The first investments were made in Opatija, which became a construction site for the Austrian Southern Railway from 1882 onward.

The major investments in Opatija caught the attention of local authorities and entrepreneurs in the remainder of the northern Adriatic, including Crikvenica. A local initiative to develop a bathing area in Crikvenica already emerged at the end of the 1880s, accompanied by promotional activities.

From the very outset, Crikvenica's local government was fully committed to tourism as a primary activity going forward and made every effort to attract investment. This attitude was shared at other levels of authority, from district to county to the highest – the territorial government. In short order, Crikvenica thus became a state-level strategic project.

The first investment company, the "Corporation for the Seaside Bathing Zone and Climate Spa in Crikvenica," *was already established in 1890, although it did not last long. After its collapse, the territorial government under Viceroy Karoly Khuen-Hedervary took control of the bathing area's construction and used its own funds to purchase the land and invest in public infrastructure.*

The Hungarian capital that previously could not be invested in Opatija due to the already established Austrian monopoly found an ideal market in the newly-discovered Crikvenica. That era's pro-Hungarian Croatian state policies additionally favoured and eased the influx of Hungarian capital. Capital flowed into the future spa in two streams: investment in the bathing zone project led by the territorial government, and private purchasing of land from local residents. The land purchased from the government was relinquished to private investors at the purchase price to accelerate construction. Most of the available coastal land west and east of Crikvenica thus ended up in foreign hands by the mid-1890s. Hungarian capital and its ensuing impact would dominate economic life in Crikvenica in the coming decades.

Even though local resistance gradually grew, the economic and cultural struggle would only emerge in the first decades of the 20th century.

Keywords: *Crikvenica, territorial government, bathing area, tourism, 19th century*

